

ljano. Dekle se bo vračalo od tete Lili kdaj pozneje. Ne bosta se mogla videti. To pa pravzaprav hoče. Ne mara nikakršnega pomilovanja... Tiho, za hrbtom strica Maksa, ki se je davil s tistim svojim neozdravljivim kašljem, na hodniku, ona, ko so šli spat...: »Vili, upam... vendarle, da vam je bilo prijetno... Ta večer...« Noče sočustvovanja... Noče... Noče... tiste tiste... sinje sinje... bar — v...

POLEMIKA

NETEK V ZGODOVINI IN BAJKI

Akademik Ivan Grafenauer se loteva v članku »Neték in ,ponočna potnica' v ljudski pripovedki« — izšlo v Razpravah IV razreda za filološke in literarne vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti — zanimivih bajk, ki se tkejo iz preje ljudskega spomina na presenetljiv in še vedno ne dovolj razjasnjen pojav »epidemične« netečnosti hrane. K vprašanju se vrača z druge strani tudi v XI. letniku Slovenskega etnografa (Zveza slovenskih ljudskih pripovedk z retijskimi — B). V razčlenjevanju tega folklornega izročila, v katerem poskuša anonimni ljudski literarni genij po svoje odgovoriti na vprašanje nastanka, prestanka in moralnega pomena splošnega neteka, gre Grafenauer na svoj znani način v širino in globino na besednem, pomenskem, patofiziološkem, literarnem in folklornem polju.

Avtor nakaže najprej tesno zgodovinsko povezanost lakote in neteka s kugo. Pri tem mu je »der Fresser«, Snedež, iz tridesetletne vojne v Srednjem Brengenzerwaldu isto bajno bitje kot poosebljeni Netek v slovenskih ljudskih pravljicah. Snedež, Netek, naj bi v začetku 17. stoletja zamenjal v bajki starejšo poosebljeno kugo, ki pa ni zopet nič drugega kot Aškerčeva »ponočna potnica«. »Kljub temu se v svetovni folkloristiki o tej medsebojni zvezi še ni prida govorilo,« ugotavlja naš znanstvenik, »čeprav so se dovolj na široko razpisali o ljudskih predstavah in izročilih o kugi pa tudi o silnih jedcih-junakih ljudskih izročil od Homerjevih časov dalje, toda brez zveze z lakoto. Nasprotno se je v slovenski folkloristiki precej pisalo o »Netéku«, toliko kot nič pa o Kugi — »Ponočni potnici«. Razen tega evropska folkloristika doslej še ni ničesar zvedela o ustreznem slovenskem gradivu, v slovenski pa še nikomur ni prišlo na um, da bi k slovenskim izročilom o »Netéku« in »Ponočni potnici« poiskal in če v inojezičnem folklornem gradivu« (str. 160). — Tako zastavlja pisec svoj program in namen raziskav o slovenskem Netéku in Aškerčevi Kugi.

Že v tem kratkem uvodu nakaže Grafenauer antični izvor Netéka, silnega jedca od homerskih časov dalje. Drzen razvojno »manjkajoči člen« najde v enačbi: »der Fresser« = »Neték«, ki jo postavlja aksiomatično, kot samo ob sebi umevno.

Od tega svetovnega okvira se obrne akademik v svojem delu nato k podrobnemu razčlenjevanju gradiva. Neték ga zanima z besedne in pojmovne strani skoro v indoevropskih mejah in pregleda vse znano mu gradivo o netéku

in Netéku. Nepopolni dosedanji medicinski razlagi išče sodobnega strokovnega dopolnila.

Osrednje vprašanje mu je seveda, kakšno bitje naj bi bil Neték v ljudski pripovedki. Pokaže se mu kot »varuh starodavnega družbenega reda«, v Trdinovi osemindesetih verski bajki, na katero se Grafenauer nazadnje omeji, pa naravnost kot božji odposlanec, ki ima nalogo, nadzirati pravnost na zemlji. V etiki Trdinove bajke vidi očitno povezavo s staroveškim družbenim redom, v katerem je pripovedka nastala« (str. 170).

Grafenauerjeva teorija o Netéku je tehnično sila drzna zgradba, ker visi z vso svojo težo na prešibkem členu, dvomljivi enačbi: der Fresser = Neték. Skrbno proučevanje vsega znanega gradiva zares pokaže, da so vse bajke o Netéku mlade in da ni nobenega dokaza, da bi ljudje poznali pojav »epidemičnega« netéka in njegovo pravično posebljenje že pred letom 1817, medtem ko so požeruhi, snedeži, pač vedno živeli. Že avtorjeva ugotovitev, da so jedci-junaki od homerskih časov dalje »brez zveze z lakoto«, bi ga lahko svarilo k opreznosti, zakaj neték bi si brez lakote le težko predstavljali. Lakota in neték sta fiziološko dve povsem različni stvari in tudi ljudstvo, tvorec bajk, ima tanjši posluš za to razlikovanje od zgodovinarjev, ki govore v letu 1817 samo o lakoti in netéka sploh ne poznajo.

Poskusil bom pokazati, da je Grafenauer usodno zablodil zato, ker se je oddaljil od ljudskega izročila, ko je posvetil preveč pažnje prav tistim prvinam Trdinovega Netéka, ki jih je pisec verskih bajk izročilu umetno dodal.

Huje je z metodo in duhom Grafenauerjeve študije. Človeku prejšnjega in našega stoletja se upira, da bi iskal prirodnim dejstvom razlage drugod kot v prirodi, družbenim pojavom zopet na drugih področjih kot v družbi sami. Tudi ljudske bajke so zgodovinski in družben pojav, razumljive torej samo v zgodovinskih in socioloških razmerah, iz katerih so vznikle. Seveda, če se nočemo morda v duhovnem svetu odreči načelu občeveljavne vzročnosti, tej veliki in plodni idejni pridobitvi moderne znanosti.

V tem pogledu visi Grafenauerjeva podoba Netéka pred nami v zraku kot nadčasno razodetje, brez vsakih zgodovinskih in socioloških temeljev.

*

K literaturi o neteku in Neteku, ki jo navaja Janez Logar v Trdinovem ZD (VI, str. 364), je Grafenauer dodal še »popravke in dostavke«, vendar je tudi njemu ušla »Bibliografija slovenske zgodovine za leto 1938 in 1939«, ki jo je Stanko Jug objavil leta 1940 v Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo. V njej namreč najdemo zabeležene spomine na »hudo leto« 1817, ki sta jih prinesla obenem Ameriški Slovenec (29. januarja 1938) in Ameriška domovina (23. februarja 1938). Ponatisnila sta jih po še neodkritem slovenskem izvirniku, ki ga tudi bibliografski oddelek naše NUK še nima zabeleženega in v katerem je zbral-č spomine na netek pod Gorjanci. V njih je opozoril na pomanjkljivost naših zgodovinarjev, ki gledajo v letu 1817 le hudo lakoto, medtem ko je ostalo ljudem bolj v spominu kot leto čudnega neteka.

Ljudem se pozneje ni zdelo več toliko pomembno, da je v »hudem letu« tudi hrane zmanjkovalo. V dolini dolenje Krke sem, na primer, slišal, da so mlatiči pospravili obloženo mizo, pri vratih pa so se že zopet lačni ozirali nazaj, če je morda še kaj ostalo. Drvarji so se najedli fižola, ko pa so prišli do Pletirij v vzhodju Gorjancev, so bil že tako lačni in onemogli, da so se morali

vrniti, preden so prišli v gozd. »V velikanskih skledah so nosili jed na mizo«, pripoveduje Fran Zbašnik v svojem članku Netek, objavljenem 8. marca 1929 v tedniku Življenje in svet.¹ »Ljudje so zajemali neutrudno in se mašili, da so jim skoro želodeci popokali, ko pa so vstali od mize, so bili spet lačni.« Kako naj si razložimo ta presenetljivi pojav?

Na radovedno Zbašnikovo vprašanje po zgodovinski resnici o neteku je Ivan Koštiál štirinajst dni pozneje v istem tedniku objavil medicinsko označbo neteka in njegove duševnoboлезenske vzroke; netek pa da lahko umetno povzročimo tudi na ta način, da prerežemo deseti par možganskih živcev.

S tem pojasnilom si zgodovinar, kajpada, ne more prav nič pomagati. Zato je Ivan Grafenauer vprašal za mnenje še dr. Igorja Tavčarja, ki je v nestrokovnjaku težko umljivem zdravniškem jeziku povedal dvojje: Po dolgem stradanju človeku prebavne sluznice zakrniijo, da ne izločajo več dovolj prebavnih sokov; če človek potem tudi užije hrano, mu ne hasni, je netečna. Druga razlaga: Prebavo opravljajo v telesu posebni encimi, ki nastajajo po spajanju apoencimov in koencimov. Prve izdeluje organizem sam, koencimi pa so najbrž neki vitamini, ki jih dobiva telo s hrano. Če koencimov v hrani primanjkuje, ne morejo nastajati prebavni encimi, telo pa ne more izkoriščati hrane.

Dr. Tavčar se je odločil pri neteku leta 1817 za prvo razlago: »Netek, katerega omenja dr. Zbašnik, je po mojem mnenju vsekakor neka obdobjna manjvrednost prebavnih sluznic, zaradi pomanjkljive zimske hrane, ki jo uživa naš kmet« (str. 168). Za drugo razlago meni, da jo je podzvestno domneval dr. Zbašnik, ki pripoveduje, da so ljudje, ki se niso mogli prej nasititi, planili o sv. Vidu po zrelih češnjah. »In glej čudo! Ko so se jih nazobali, so imeli po dolgem času prvič zopet občutek, da so siti« (str. 166). Tu nas Grafenauer pusti na cedilu in ne izvemo, kako naj si razložimo skrivnostno stisko pred sto in štiridesetimi leti.

Za dr. Tavčarjevo mišljenje govori, da so imeli naši dedje leta 1817, po Fr. Kocbeku, za seboj zares že tri leta gladovanja. Sodobna Laibacher Zeitung govori pravilneje o štirih,² kar potrjuje tudi dr. J. Mal v svoji Zgodovini slovenskega naroda, ko pravi: »Ubožnejši sloji, zlasti po mestih in bolj obrtnih krajih, že v jeseni leta 1815 niso imeli kaj, kar bi dejali v lačna usta« (str. 504). Vendar govori Zbašnikovo gradivo proti dr. Tavčarjevemu mišljenju: Ko so se ljudje najedli češenj nove letine, »so imeli po dolgem času prvič zopet občutek, da so siti«. Okvarjena prebavila te nenadne spremembe ne pojasnijo.

Dr. Zbašnika potrjuje tudi Fr. Kocbek, ko k nasitnosti češenj še dostavlja: »In če je gospodinja skuhala žgancev iz novega žita toliko, kolikor začasa lakote, so jih bili vsi siti in jih jim je ostalo še polovica« (str. 172). Torej čisto nedvoumno: hrana letine 1816 sama je bila netečna, nove letine leta 1817 pa je, zaužita v isti količini, zopet ljudi nasitila. Ne v prebavilih, kot meni dr. Igor Tavčar, ampak v hrani je treba iskati vzrok neteka.

V potrdilo temu naj dodam še poročilo z drugega konca naše domovine, kakor mi ga je pravila še stara mati, rojena leta 1852 v Rusovi hiši v Dolenjem

¹ Navajam po I. Grafenauerju, str. 166. Tudi citate drugih avtorjev jemljem iz tega vira.

² »Die auch in dieser Provinz als traurige Folge von *dier* unmittelbar auf einander gefolgten Fehljahren in beinahe allen Feld und Baumfrüchten...«, Laib. Ztg., 13. maja 1817; podobno zopet 24. junija 1817.

Maharovcu pri Šentjerneju. Še kot otrok je slišala starše, da je k njim prihajala v hudem letu vsak dan uboga vdova z lončkom po kosilo za otroke. Spomladi leta 1817 je neki dan ni bilo več, in ko so jo vprašali, zakaj ni prišla, je povedala, da je na polju v zelenem žitu nasukala divje grašice, jo skuhala in da se je zgodilo, da so se otroci po dolgem neteku zopet prvič nasitili.

Ni torej dvoma, da moramo iskati vzrok neteku zares v hrani iz letine leta 1816. Rasti in dorasti je morala v prav posebnih okoliščinah, ki nam jih tudi dr. Mal prav dobro slika: V neprestanem deževju se zima kar ni mogla posloviti; še v aprilu februarSKI mraz, maj pa ne dosti boljši; zaradi vednega deževja niso mogli kmetje ne orati ne sejati, kar pa je bilo po sili vsejano, ni moglo rasti; pokošeno seno je povečini segnilo že v redih; prav tako žalostno je bilo z žetvijo.

Nič bolje ni bilo po drugih evropskih deželah, ki si jih moramo tudi ogledati, da bomo zares razumeli uganko hudega leta v njenem najširšem okviru. Naša odlično urejevana *Laibacher Zeitung* je tisto leto polna zaskrbljenih poročil o vremenskih neizgadah, o stanju posevkov in žitnih tržiščih. V maju uničujoče poplave v Prusiji in na Ogrskem, v Neaplju sneg, poplave in divjanje morja. — Še 8. junija je leta 1816 zapadel v Lindau in na severnem Švabskem sneg, ki se je dolgo držal. V Italiji nenavadno hladno in vlažno. Po Avstriji neurja, trganje oblakov, človeške in živalske žrtve. Kljub vsemu letina dobro kaže, če bi bilo sonca.³ — Silne nevihte pustošijo vinorodne kraje Švice. Deroči Ren nosi ruševine hiš.⁴ — V Bologni se še v juniju oblačijo zimsko.⁵ — 28. junija so narasle vode vdrle skozi dvojne mestnih vrat v Erfurt in ga hudo razdejale.⁶ — Grozne in uničujoče povodnji na Koroškem. Krka je narasla za 12 čevljev, česar ni bilo nikoli slišati.⁷ — V ogrskem Vršču je strašno neurje napravilo v eni uri za štiri in pol milijona goldinarjev škode in ni prizaneslo niti eni od 2600 hiš.⁸ — V Parizu 3. septembra že zopet sneži in zmrzuje. V cerkvah molijo za rešitev.⁹ — Strah je, da ne bo tako, kot pred sto leti (1716), ko so v švicarskem Baslu šele konec decembra trgali slabo grozdje.¹⁰ — Izredne vremenske razmere so se zavlekle tudi v leto 1817. Poročila od 23. aprila iz Annaberga na Nižjem Avstrijskem pravijo, da že 16 dni mete sneg. Po vaseh gledajo iz snega le še dimniki. Hiše so se spremenile v snežne gomile. V višje hiše je mogoče vstopati samo še skozi okna prvega nadstropja.¹¹ — 21. aprila je še ležal po rimskih gričih sneg.¹² — Tudi v naši deželi se je pokazalo nekaj zelenega listja šele 5. maja, mesec dni pozneje kot pred dvema letoma.¹³ — Vendar pa ni bilo povsod tako, ali pa se je pozneje obrnilo na bolje. Na Ogrskem je leta 1816 žito obetajoče uspevalo; od zime in pomladnih

³ Laib. Ztg., 5. julija 1816.

⁴ Prav tam, 12. julija 1816.

⁵ Prav tam, 23. julija 1816.

⁶ Prav tam, 30. julija 1816.

⁷ Prav tam, 20. avgusta 1816.

⁸ Prav tam, 30. avgusta 1816.

⁹ Prav tam, 1. oktobra 1816.

¹⁰ Prav tam, 22. oktobra 1816.

¹¹ Prav tam, 6. maja 1817.

¹² Prav tam, 10. junija 1817.

¹³ *Historisches Tagebuch*, zusammengestellt von einem Landpriester, Carniolia, 3. maja 1841.

poplav prizadeta letina v Banatu se je v zmagujočem soncu hitro popravila, da dežela take letine ovsa in ječmena, pa tudi koruze, prosa in krompirja že dolgo ni imela. Cena pšenici je po žetvi padla od 42 na 26 goldinarjev za dežo (Kübel).¹⁴ Trgatev se je začela o navadnem času, 9. oktobra, po količini in kakovosti boljša kot preteklo leto.¹⁵ — Egipt je imel dobro letino, in poslal precej žita tudi v Trst in Italijo. V Rusiji je bilo že zgodnje poletje vroče in suho in je bilo vse v cvetju, ko se iz Italije še ni hotela umakniti zima.¹⁶ — Kar dobra je bila letina v Južni Franciji, Porenju in celo ponekod v Italiji. Švedska ves avgust, september in oktober 1816 ni dobila kaplje dežja, ko so druge dežele hirale v neprestanih nalivih in tonile v poplavih. Maroko je izvažal žito v gladujočo Francijo. Ko je ležal po rimskih gričih sneg, je bila v španski Aragoniji in Kataloniji taka suša in vročina, da so ljudje bežali iz svojih naselij.

Po vsem tem je očitno, da sta se zimski mráz in usodno deževje v letih 1816—1817 in že prej dolgo trdovratno držala samo čisto določenih zemljepisnih področij: Italije, naših in alpskih dežel, južnejših predelov Srednje in severnejših Zahodne Evrope. Vzrok temu nenavadnemu meteorološkemu pojavu je iskati, kot je v prirodoslovni literaturi že dolgo znano, v oblaku vulkanskega prahu, ki se je po hudem bruhanju ognjenikov v Oceaniji razprostrl v stratosferi tudi nad delom Evrope in jo zasenčil. Od tod zimski mráz. V Sahari je sonce skozi vse leto krvavordeče mežikalo skozi prašno kopreno. Znano je tudi, da prah pospešuje zgoščanje vodnih hlapov. Od tod neprestana deževja in nalivi. Iz stratosfere, kjer je večno zatišje, da je tak oblak lahko tako dolgo visel nepremičen, je prah pač polagoma padal v troposfero, kjer je izsiljeval deževje. Velike toplotne razlike, zimski mráz v deželah pod vulkanskim oblakom in tropska vročina zunaj njega, v Španiji, Švedski in Rusiji, so prožile neprestane uničujoče viharje, ki so pustošili že itak hudo prizadete dežele.

Stratosferski oblak ognjeniškega prahu se je, sodeč po vremenskih pojavih, raztezal kot ogromen jezik čez Balkan in Alpe proti Severni Franciji. Njegov severovzhodni rob je šel čez Ogrsko in Nemčijo, jugozahodni med Italijo in Španijo in čez južnejše predele Francije.

Da vulkanski prah zares lahko zasenči cele dežele, nam priča tudi l. 1883. Takrat je strašen izbruh Krakataua med Sumatro in Javo razklal otok in ga dve tretjini pogreznil v morje. Petdeset tisoč ljudi je zginilo v brezno razdivjanega oceana ali se zadušilo pod 70 metrov debelimi vročimi plastmi ognjeniškega pepela, ki je pokril ostanek otoka. Grom eksplozije so slišali na Filipine, Madagaskar in v Avstralijo. Morski val, ki se je dvignil 36 metrov visoko, je pustošil Javo in Sumatro, pljuskal pa oslavljen celo na južnoameriško obalo. Vulkanski prah se je dvignil trideset tisoč metrov visoko, pozneje s svojo kopreno zasenčil sonce tudi v Evropi in je prinesel povečane padavine (pri nas leta 1885 za okoli 17 odstotkov nad povprečjem).

Med divjanjem ognjenikov na drugem koncu sveta in netekom naših dedov nam zija le še ozka vrzel, ki nam jo lahko premosti sedaj dr. Igor Tavčar. Pridelki, ki so rastli in bili spravljani v večnem dežju, so morali biti manjvredni, zlasti pa brez nekih vitaminov, prav prebavi potrebnih koencimov. Pri nas je že Janko Kač opozoril, da zgubi seno na travniku v dežju naglo

¹⁴ Laib. Ztg., 23. julija 1816.

¹⁵ Prav tam, 22. oktobra 1816.

¹⁶ Prav tam, 23. julija 1816.

od svoje hranilne vrednosti in da ga ne smemo kositi, če ga je že več dni izpiral dež brez sonca. Vrh tega hrana v zimskih zalogah že sama na sebi močno zgublja vitamine in se spomladi lahko znajde povsem brez njih, če jih že ob žetvi ni imela dosti.

Če pravi dr. Mal, da je pokošeno seno leta 1816 povečini segnilo že v redih in da je bilo prav tako žalostno tudi z žetvijo, bomo sedaj vzrok neteka v hudem letu prav lahko razumeli.

Neteka ne smemo, kajpada, iskati po vseh deželah, ki jih je leta 1816 zasenčil oblak vulkanskega prahu. Kjer so imeli pred košnjo in žetvijo vsaj nekaj časa nekaj sonca, je lahko prišlo do lakote zavaljo premajhnega pridelka, ne pa tudi do netečnosti živil. Netek je moral biti izredno redek pojav tudi v hudem letu, v zgodovini pa celo tako izreden, da se ga pred letom 1817 morda ljudje sploh niso spominjali. Če pa so se ga, se je utegnilo zgoditi, da so pozneje nekaj tega spomina pripisali letu 1817. O gladu samem se da nekaj takega zares dokazati.

Pri dr. Josipu Malu beremo: »Še za veliko noč, ki je bila tega nesrečnega leta 6. aprila, ni bilo niti navadnega ajdovca, kaj šele kolača ali celo gnjati. Na vodi kuhane suhe repne olupke so imeli na mizi za vstajenja dan; to je bila »aleluja« leta 1817. In v spomin na to lakoto kuhajo še danes na velikonočno nedeljo kašo, ki devljejo vanjo seseklanih repnih olupkov (alelujo) ali pa drobno zrezanih kopriv.«¹⁷ Toda ali so »alelujo« zares iznašli šele v hudem letu?

Ko so prestali lakoto leta 1817, je Heinrich Costa v tedniku Laibacher Wochenblatt pisal, da so bili tudi v preteklosti hudi časi: »Še neki spomin na ono (16.) stoletje gre na Kranjskem iz veka v vek, iz rodu v rod: spomin na ono lakoto (leta 1529), ko so hleb kruha kupovali s travnikom in žito (samo) po mericah. O velikonočnih praznikih so bili v tisti nadlogi repni olupki edina cenena hrana naših očetov; zato jedo še danes skoro po vsem Kranjskem o veliki noči take olupke v spomin na takratno stisko. To rešilno jed so stari imenovali alelujo, alelujo jo imenujejo vnuki ob pobožnem spominu na preteklost in na zasluženje vrlih prednikov.«¹⁸

Ne toliko pomembno za naše vprašanje kot zanimivo in presenetljivo se je ozreti še na to, kako so se počutili v takratnih vremenskih neprilikah Ljubljančani. O tem nam leta 1818 poroča v tedniku Laibacher Wochenblatt neki zdravnik dr. W. Odkar so leta 1809 do golega posekali gozdove na Rožniku, Golovcu in grajskem hribu, so se vremenske in zdravstvene razmere v Ljubljani izboljšale. Prej je bila Ljubljana do tri četrti leta zavita v gosto meglo, zrak je bil mrzломoker in težak, njegove električne napetosti spremenljive in majhne. Posledica tega so bile sicer ne nevarne, pa pogoste in često trdovratne mrzlice, kronični revmatizmi, udnica, cachexie,¹⁹ zaprtost, škrofulozna vnetja oči, vodenica, skorbut in tem podobne bolezni. Kako zelo se je izboljšalo vreme, odkar imajo zavaljo posekanih gozdov okoli Ljubljane vetrovi odprto pot, kaže nenavadno čist zrak v preteklih letih 1814, 1815 in 1816, ki so bila zaradi deževij sicer ugodna za megle. Če prelistamo ljubljanske mrliške knjige,

¹⁷ Dr. Josip Mal, Zgod. slov. nar., str. 509.

¹⁸ R. H. Costa, Vaterländische Erinnerungen, Laib. Wochenblatt, 3. aprila leta 1818.

¹⁹ Tudi Kachexie, propadanje telesnih moči in zadnji stadij mnogih kroničnih bolezni.

zares tudi le malo pazljivemu človeku ne uide, da terjajo v našem očetnem mestu že nekaj let jetika in razne sušice mnogo več žrtev, kot v prejšnjih desetletjih, toda vzrok temu išče dr. W. v naglih poletnih toplotnih spremembah zaradi mrzlih vetrov, pa tudi v modi ženskih steznikov, medtem ko se je glede prej običajnih bolezni, mrzlice, kroničnega revmatizma, udnice, in drugih, ki smo jih našli, očitno izboljšalo.²⁰

*

Zdi se, da se vse naše bajke o Neteku in ohranjeni spomini na netečnost hrane nanašajo samo na leto 1817. Ali so slišali naši dedje za splošen netek že prej, ni pri nas menda nikjer izpričano. Netek mora biti zares sila redek pojav v zgodovini.

Drobnič pripoveduje v Novicah leta 1847 (str. 24) o neteku iz celjske okolice res čisto splošno; da pa meni prav samo »hudo leto« 1817, kaže razločno skladnost vsega njegovega gradiva z izročilom drugih, ki govorijo izrecno samo o letu 1817; pravi tudi, da kaznuje Netek negostoljubne ljudi tako, da jim »njive, vinogradi in sadunosne drevesa tri leta nič ne rodijo« (Graf., str. 171). Spomin na hudo leto 1817 pa zares pravi, da je bila takrat lakota tri leta. — Tudi o Neteku iz Solčave piše Fr. Kocbek: »Lakota je trajala tri leta« (Grafnauer, str. 172). — Robanov Jože pripoveduje v Planinskem vestniku leta 1953 (str. 463) izrecno, da je Netek po deželi hodil in lakoto delal v »času okoli leta 1810«. — Trdinova bajka o tem čudnem stvoru ljudske domišljije se godi leta 1864. Netek pa takrat sam pove, da je bil v hiši že tudi »pred petdesetimi leti, to je leta 1814 in naprej, ko so bili Francozi odšli in so prišli v deželo spet cesarski«. Nov obisk Neteka v letu 1864, mislim, je Trdinova literarna samovolja, saj ne najdemo o tem v njegovem prvotnem zapisu ljudskega spomina še nič. Dvomim tudi, da bi se lahko v borih petnajstih letih v ljudski domišljiji izoblikovala tako popolna bajka, kot je Trdinova. To terja mnogo časa. Če dodam še, da si ljudstvo ne izmišlja bajk iz nič, smo zares v zadregi, kam naj z Netekom v letu 1864. Če bi bili zanj vzroki, kot so bili v letu 1817, bi o tem vedela kaj zgodovinar in raziskovalec ljudskega spomina. Zato mislim, da mora etnograf oba pojava Neteka pri Trdini združiti v enega samega in ga postaviti v čas, »ko so bili Francozi odšli in so prišli v deželo spet cesarski«. Trdino bomo itak zalotili tudi pri drugem ponarejanju ljudskega gradiva o Neteku.

Iz nobenega pripovedovanja o Neteku ne veje duh starih časov. Če odštejemo Trdinovo, se zdi, da se iz svežega spomina še niso prav utegnile izoblikovati prave bajke. V obsežni gmoti še nerazkrojenega spomina na glad in netek se okoli anekdot o zgodovinskih ljudeh začenjajo kakor iz megle pojavljati šele prvi, nedoločeni obris povzročitelja neteka, posebej odgovornost za nesrečo, bitje, o katerem si še niso ljudje na jasnem, ali naj bi bil človek ali žival. Da je kje tudi starejša sled pravljičnega Neteka, bi bilo treba posebej dokazati.

Za sedaj torej res ni mogoče trditi, da bi vedeli Slovenci za Netek že pred letom 1817 ali da bi slišali vsaj kaj o prirodnem pojavu neteka. Celo v l. 1817 samem in v času neposredno po njem ne omenja nihče neteka; govore le o

²⁰ Dr. W., *Klimatologisch diätetische Bemerkungen über Laibach, Laib. Wochenblatt*, 19. junija 1818.

gladovanju siromakov. Obenem se po pravkar prestani stiski spominjajo le časov, ko so bile še hujše lakote: H. Costa pripoveduje o gladi v letu 1529;²¹ tudi Laibacher Zeitung piše 27. maja 1817, da so bili že hujši časi, kakor na primer leta 1460, ko je veljal v Avstriji vagan (2 mernika) pšenice 15 goldinarjev, medtem ko si ga dobil leta 1396 za groš. Nihče pa niti ne omenja kakega pojave neteka. Najbrž so Ljubljancani jedli tečno rusko in egiptovsko pšenico iz tržaških skladišč in neteka niso mogli poznati.

Na kaj se torej Ivan Grafenauer opira, ko povezuje Trdinovega Neteka celo s starim vekom? Če vidi v njem zares obnovo antične krščanske nravnosti, bi bilo to nekaj tako posebnega, da bi bilo treba kako pojasniti ta, vsaj toliko neumljiv »actio in distans« skozi tisočletja, kot je bil oni iz Newtonovega novega zvezdoslovja skozi prazen prostor. Poleg tega sem prepričan, da niso prvi kristjani nikoli terjali, naj v rimskih tabernah goste ljudi zastonj, kot pričakuje Netek od krčmarice. Z moralo Neteka je nekaj narobe. Grafenauer je pač nasedel Trdini, da je Netek božji odposlanec, kar je čisto očitno Trdinov dodatek izročilu. Etiki Neteka, ki je ne zasledimo v nobenem katekizmu, bomo našli neprisljčno razlago šele v času in razmerah hudega leta. Netek očitno niti s svojo etiko ne sega nazaj v stoletja.

Kako je s starostjo izročila o Neteku drugod, v Švici in Vorarlbergu, ni jasno. Grafenauer pozna samo neko zgodbo iz švicarskega Ergischa; tam je bil neki sramotilec Kristusa kaznovan z večnim netekom in ga je nazadnje občina odpravila v Ameriko, nakar ni bilo o njem nič več slišati (Graf., str. 180). — Tudi ta na pol anekdota na pol bajka brez stare patine kaže očitno na l. 1817. V hudem letu so v najhujše prizadetih deželah cele soseske zapuščale svoja naselja, da bi se rešile gladne smrti. V množicah so bežali ljudje zlasti v Ameriko, kjer so životarili na nalašč zanje postavljenih javnih kotlih v tako imenovanih »soop cellars«, dokler se niso drug za drugim porazgubili na štiri in več tisoč kilometrov dolgo pot na zahod, v »deželo emigrantov«, osvajat novo zemljo, nakar o njih res navadno ni bilo nič več slišati. Če vse to vemo in upoštevamo, potem tudi ne bomo hudo v zadregi, v kateri čas naj postavimo zgodbo o nesrečnem fantu iz švicarskega Ergischa; edino zdravilo zoper netek v letu 1817 so mnogi videli v begu v Ameriko.

Presenetljivo podobno obliko kot Trdinova bajka o Neteku ima tudi zgodba o požeruhu iz Bregenza v severnem Vorarlbergu. Neki neznanec je naročil in pojedel v krčmi sam za dvajset ljudi, za plačilo pa, da mu krčmarica obedov ni računala, je ustavil divjanje kuge v deželi. To naj bi se zgodilo, kakor pravi bajka sama, v začetku 17. stoletja, Grafenauer sam pa pove še natančneje, da je »iz dobe tridesetletne vojne, ko so Švedi prinesli v deželo mimo lakote, ko so deželo do golega oplenili, tudi kugo« (str. 159). Toda v tej bajki ni govora o neteku, ampak o kugi. Namesto posebljenega Neteka nastopa Požeruh, der Fresser, ki ga Ivan Grafenauer, po moji misli, neutemeljeno sloveni z Netekom in s tem zbuja videz, da je netek star pojem. Neka zunanja oblikovna zveza je očitna, toda Grafenauerjevega izenačevanja Požeruha z Netekom brez dokaza strog znanstvenik ne more sprejeti. Da se je nedoločno bitje Netek polastilo že neke znane figure iz starih bajk, je očitno, kar pa bi trdili več, bi bilo treba posebej utemeljiti. Če je celo po Grafenauerju nekoč zamenjal Požeruh v stari bajki Kugo, se je to pred sto in štiridesetimi leti zgodilo še laže z Netekom. Ni videti razloga, zakaj naj bi bila po Grafenauerju

²¹ Glej op. ¹⁸!

tudi nemška Vielfraß in Ungedeih slovenski Netek. Vestni Der große Brockhaus ne pozna nobenega teh bitij in tudi ne pojma neteka.

Nam li ostane po vsem tem še kakšna zanesljiva priča o neteku in Neteku, ki bi bila zares stara?

*

Kaj je Netek v ljudski predstavi?

V nekaterih bajkah Netek gostoljubne ljudi poplača z dobro letino ali vsaj tako, da jim prizanese z gladom ali netekom, negostoljubne ali take, ki vzamejo za postrežbo denar, pa kaznuje. Ivan Grafenauer iz tega zaključuje, da je »Neték varuh starodavnega družbenega reda, varuh gostoljubja«. V nemškem povzetku se drzno povzpne celo do ideje, da potuje Netek iz kraja v kraj, od vasi do vasi samo zato, »da preizkuša dostojnost in srca ljudi.«²²

»Tako smo dobili podlago,« nadaljuje avtor, »s katere bomo mogli pravilno oceniti tudi *Trdinovo* 48. 'Versko bajko' o Neteku« (str. 175), ki ji med vsemi Grafenauer posveti največ pažnje. Slišati jo moramo v celoti, da nam bo vprašanje jasno:

»Za Krko stoji samotna krčma. V to krčmo je prišel spomladi leta 1864 neznan popotnik. Imel je dolgo belo brado in bele lase kakor kak starec, v obraz in život je pa bil zdrav in čvrst kakor kak petindvajsetleten mladenič. Krčmarica, stopivši v hišo, se mu začudi in ga vpraša, kod je prišel noter, ker ga skozi vežo ni videla iti. Gost veli: »Po najkrajšem potu.« Krčmarica: »Najkrajši pot je skozi zid!« Gost: »To se ve da.« Krčmarica: »Ne zamerite, kdo pa ste?« Gost: »Jaz sem Neték.« Krčmarica: »Za ime vas nisem vprašala, rada bi vedela, kaj ste?« Gost: »Jaz sem hlapec.« Krčmarica: »Kdo pa je vaš gospodar?« Gost: »Bog!« Krčmarica: »Kaj, da je kakemu človeku tako ime? Tega ne verjamem.« Gost: »Moj gospodar je bil tudi že človek, ali ni več.« Krčmarica: »Kaj pa je zdaj?« Gost: »Saj sem vam že povedal, da je Bog.«

Krčmarica po tem pogovoru sama ni vedela, kaj bi si mislila, ali da se popotnik šali ali pa da se mu blede. Vprašala ga je, kaj bi rad. On veli: »Napravite južino za dvanajst ljudi!« Krčmarica: »Kje pa imate svoje tovariše?« Gost: »Nikjer.« Krčmarica: »Pa hočete, da pripravim južino za dvanajst ljudi. Kako naj to razumem?« Gost: »Kakor sami hočete.«

Krčmarica je bila dobrovoljna ženska, ki je ni kmalu kaka reč ujezila in tudi ne kratko in čudno odgovarjanje njenega gosta. Šla mu je pripravljat južino, ali je pogledovala pogostoma skozi linico v vratih, kaj dela. Videla ga je vselej moliti. To ji je prirojeno izvedljivost še bolj vnelo, ker popotni hlapci nimajo navade, da bi v krčmi dosti molili.

Ko je utegnila, prišla ga je zopet izpraševati: »Ne zamerite, ali je kaj daleč do vašega doma?« Gost: »Kdor pot pozna, pride prej ko v eni uri, kdor ga ne pozna, tudi ne v sto letih.« Krčmarica: »Kako pa se pravi vaši vasi?« Gost: »Pri nas ni vasi.« Krčmarica: »Fara pa menda bo, kako pa se imenuje?« Gost: »Raj.« Krčmarica: »Ime je lepo, ali za tako faro še nisem nikoli slišala. Prosim vas še to, ali ste hodili že kdaj po tem kraju?« Gost: »Bil sem pri vas pred petdesetimi leti, ko je gospodaril še stari oča vašega moža, in še dobro vem, koliko mi je računal. Ali ste kdaj slišali, kaj je bilo potem?« Krčmarica:

²² »Beiden (Haupttypen von Netek) gemeinsam ist, daß Netek von Ort zu Ort, von Haus zu Haus wandert, Art und Gemüt der Menschen zu prüfen« (str. 196).

»Kdaj?« Gost: »No, pred petdesetimi leti, to je leta 1814 in naprej, ko so bili Francozi odšli in so prišli v deželo spet cesarski.« Krčmarica: »To se ve, da sem slišala in še kolikokrat! Tisti časi so bili grozno žalostni. Ljudje so stradali, da se je vanje videlo, in od lakote tudi umirali. Zemlja ni rodila skoraj nič. Pa tudi če je človek kaj jedel, ni nič izdalo. Nosil je v usta, pa je bilo tako, kakor da ne bi bil nič žvečil, nič požiral, jed je med usti in zobmi usahnila in izginila.«

»Ko je bila južina skuhana, je vprašala krčmarica gosta, če bi mu prinesla vso ali samo za enega. Gost je rekel, da naj prinese vso. Postavila je na mizo skledo krompirja, skledo žgancev in skledo zelja. Popotnik je jedel hlastno, da je kar strmela. Izpraznil je vse tri sklede prej kakor v četrti ure. Še bolj čudno pa se je zdelo krčmarici to, da ni nič več ne žvečil ne požiral, da mu je jed nekam izginila, kakor je slišala, da se je godilo pred petdesetimi leti ob času lakote. Bila je preverjena, da je moral biti gost neizrečeno sestradan. Ko je odjužinal, mu je šla po vina in mu prinesla merico takega, ki ga je dajala poslom. Bilo je dosti kislo, zato mu ga pa tudi ni mislila računati. Gost popije vino in vpraša za račun. Usmiljena krčmarica veli: »Bog ne daj, da bi vzela le en krajcar. Vidim, da ste bili južine na vso moč potrebni, in dala sem vam samo take reči, ki smo jih doma pridelali. Bog vam blagoslovi!« Gost vstane in reče krčmarici s slovesnim glasom: »Vaša sreča, da mi niste računali. Bili bi se povrnili žalostni časi, kakršne so doživeli vaši predniki pred petdesetimi leti. Kakor se postreže meni, tako postreže Bog ljudem.« O teh besedah se gost vzdigne in udari s popotno palico ob steno. Zid se razmakne in gost gre skozenj kakor skozi vrata, potem pa izgine. Krčmarica se je zdaj uverila, da se Netek ni šalil in da se mu tudi ni bledlo, da je on res božji služabnik. Neizrečeno jo je veselilo, da mu je vse jedi dobro pripravila, samo to jo je jezilo, da mu ni prinesla boljšega vina. Zemlja je tisto leto obilno živeža obrodila, posebno veliko se je dobilo krompirja, ajde in zelja. Vino je pa bilo cviček, da najstarejši ljudje niso pomnili take kislice. Krčmarica se je dostikrat pokesala za svojo skopost in neznanemu človeku ni prinesla nikoli več slabega vina, ne za denar ne zastonj, v vednem strahu, da bi utegnil biti zopet kak hlapec ali božji poslanec.²³

Trdinov Netek pride torej v krčmo čudežno skozi steno in tudi odide tako iz nje. Sam se krčmarici predstavi za hlapca božjega iz raja in bajka še ponavlja, da je bil neznanec »božji služabnik« in »hlapec ali božji poslanec«, ki v krčmi moli in zatrjuje: »Kakor se postreže meni, tako postreže Bog ljudem.« Iz tega Grafenauer zaključuje, da je Netek varuh starodavnega družbenega reda, varuh gostoljubja in božji odposlanec, ki hodi po zemlji samo zato, da nadzira moralo ljudi. To je božansko poslanstvo Neteka, ki skrbi za to, kar manjka v družbenih postavah: »Izvrševanje te dolžnosti, sploh dobrotljivosti, pa ni, dejal bi, z zakoni urejena državljanska dolžnost, toliko bolj pa občeločloveška, moralna dolžnost. Zato toliko bolj dragocena« (Graf., str. 179).

In vendar je morala Neteka sumljiva. S krščansko, navadno katekizemsko niti z višjo, ne moremo razložiti kolektivne odgovornosti in kolektivne kazni, s katero Netek udari ves kraj za sumljiv greh posameznika. Saj je to pravo talstvo, ki ga je nemškim in italijanskim napadalcem v zadnji vojni očital in zamerjal ves svet. Tej etiki ne bi mogli iskati primerjave celo niti v verskem nauku o kolektivnem kaznovanju vsega človeštva za izvirni greh, saj so ga

²³ Janez Trdina, ZD VI, 57—59.

po nerazumljivi mistiki sokrivi vsi Adamovi potomci, ker so baje sogrešili v prvih starših. Tega pri Neteku ni. Že to bi moralo biti Grafenauerju opomin, da je treba iskati rešitev uganke čisto drugje, nekje na zemlji in v izrednih družbenih razmerah neteka samega in ne med sencami Platonovih večnih in nepremakljivih idej.

Ne verjamem tudi, da bi si anonimni literarni genij preprostega ljudstva sploh kdaj izmišljal svoje bajke samo s svetim pismom in katekizmom v rokah, samo kot nekakšne moralne pridige, čeprav ni dvoma, da je treba v polni meri jemati v poštev tudi njegov duhovni in etični svet, iz katerega je tisočletja rastel. Ni dvoma, da so pobuda nastankom bajk le zemeljski, prirodni in družbeni vzroki. Prav zato jih najlaže in najprirodneje razlagamo s časom in okoljem, iz katerega so pognale. Zato pa je že načelno sumljivo, Netek razlagati le s kakršno koli abstraktno etiko in ne poskušati razumeti najprej dobo in razmere, ki so Netek rodile. Kdor ne ve, da so se v hudem letu ljudje pred netekom v množicah reševali v Ameriko, ne bo nikoli razumel, zakaj so mladeniča iz švicarskega Ergischa, ko je zapadel nepotešljivemu gladu, poslali prav v Ameriko. Poglejmo bajke o Neteku s takimi očmi!

Netek nastopa kot božji poslanec z vso svojo bogato versko opremo samo v Trdinovi bajki in v nobeni drugi, niti domači niti tuji. Takega pa si je izmislil Trdina sam, verjetno prav zato, da ga je lahko uvrstil v svoje »verske bajke«, ki jih je prav takrat pisal. Za take stvari Trdina ni bil tankovest, saj so mu celo že kot zgodovinarju očitali, da je pravljjičar. Zares je označila neznana pripovedovalka na Gradišču pri Dolenjskih Toplicah Trdini to bajno bitje samo kratko: »Ta Netek bil človek ali pošast, ne vem, ali tako sem nekolikokrat slišala« (Trdinovo ZD VI, str. 364). V Trdinovem zapisu ljudskega izročila o Neteku ni nobenega sledu o »božjem hlapcu« in poslancu iz raja, nobene čudežne hoje skozi stene, prav nobenih verskih pritisklin. V svojem literarnem oblikovanju bajke ni Trdina Neteka ohranil niti kot človeka niti kot pošast, ampak napravil iz njega nekaj čisto drugega. Znano je, da je bil Trdina rad bolj ustvarjalec kot zapisovalec bajk. Prvotni zapis z Gradišča dokazuje, da je Trdinov poznejši Netek svobodna literarna stvaritev, iz katere bi moral Grafenauer šele skrbno izluščiti nepokvarjeno pravljjično bitje. Vse Grafenauerjevo nenavadno prizadevno dokazovanje iz stila bajke, iz rabe gerundijev in participijev, da »si je Trdina prizadeval, da po zapisu iz jeseni leta 1879 in po spominu čim zvesteje obnovi pripovedovanje svoje poročevalke«, kritičnega človeka ne more prepričati in ostaja dokaz brez znanstvene teže. Kar je v bajki navzkriž s prvotnim zapisom, je treba pri študiju ljudskega lika Neteka izločiti in zavreči.

Da je Trdina v bajki sami — ne pa že v prvotnem zapisu — zares ponaredil ljudsko podobo Neteka, nam priča tudi okoliščina, da nam ga nobena druga bajka ne predstavlja kot božjega odposlanca iz raja. Brž ko pa Trdinovemu bitju vzamemo njegovo umetno masko in se nam pokaže zopet v pravi podobi »človeka ali pošasti«, je povsem tako, kakor ga srečujemo tudi pri drugih avtorjih. Poglejmo!

V celjskem okrožju (Jože Drobnič) je Netek »neko bitje v človeški podobi«, ki nagrajuje gostoljubje z dobro letino in zlatom in kaznuje negostoljubje s triletno lakoto. — Gornjegrajski okraj (Fr. Kocbek): »Bilo je bitje, ki ni bilo ne človek ne žival... Kamor je prišlo, je leglo pod mizo«; gostoljubne obvaruje

gladu, negostoljubne pa maščevalno mori z gladom. — V Solčavi (Robanov Jože): »Ta Netek je bil po pripovedovanju starih čuden nestvor, kakšne oblike, ni vedel povedati nihče. Kamor je prišel, povsod se je splazil pod mizo.« — Möderndorferjev Netek iz Mežice v prvi inačici ni posebej označen, videti je le, da je zlobno bitje. Druga inačica pa ga slika določno kot debelega prašiča, ki pobegne pred božjo besedo; torej očitno Zlodej in pravo nasprotje božjega odposlanca. — Netek ob Lužnici (Martin Cilenšek) je hudoben »mož«, ki brez vzroka in povoda čudno pogleda terico, jo strese in pahne v netek.

Že sam ta pregled kaže jasno, da je Trdinov »božji poslanec« zares literaren ponaredek, da pa se njegov prvotni zapis o »človeku ali pošasti« dobro sklada z Netekom po vseh drugih krajih.

»Človek ali pošast« in »božji poslanec« je tako hudo protislovje, da ga ne bi trpela nobena ljudska pravljica. Zato je Trdina ljudsko označbo moral žrtvovati, da je ustvaril podobo Neteka za svoje potrebe, pač za okvir »verskih bajk«.

Ali drži Grafenauerjeva teorija o moralni naravi Neteka, ki v Grafenauerjevih očeh postaja »varuh starodavnega družbenega reda«? Od šestih znanih Netekov iz šestih različnih zemljepisnih okrajev so trije hudobna, demonična bitja, ki prinašajo samo nesrečo; dva (Gradišče pri Dolenjskih Toplicah in Gornji grad) gostoljubnim samo prizanašata in negostoljubne kaznujeta, eden edin (Celje) negostoljubne kaznuje, gostoljubne pa nagrajuje z dobro letino in zlatom. Značilna morala Neteka je še kolektivna odgovornost, talstvo, ki je humanističnemu človeku novega veka tuje in odvratno. Netek postaja nerešljiva uganka, če ga presojamo samo z merili katekizma.

Če se odpovemo vsem sumljivim špekulacijam, vidimo v ljudskih bajkah o Neteku dvojno gledanje človeka, oboje enako pogosto: a) netečnost letine je zlo, ki ga prinaša ljudem hudobno bitje iz same zlobe; b) netečnost ali glad sta osebna ali kolektivna kazen za negostoljubje posameznika. Nobenemu teh pojmovanj ne moremo dajati prednosti pred drugim, nobenega ne moremo šteti za prvotnejšega, obe sta istočasni in različni v različnem okolju nastanka. Obojnemu gledanju je skupno samo to, da iščeta krivca za splošno prirodno nesrečo, prvo v skrivnostnih demoničnih silah — kakor je delal primitivni človek v dobi animističnega pojmovanja sploh —, drugo v moralni pokvarjenosti človeka, ki je negostoljuben ali pa terja za svoje gostoljubje plačilo v denarju. To »pokvarjenost« pa je mogoče razumeti šele v prav izrednih okoliščinah, saj se v navadnih sploh ne kaže kot pokvarjenost.

Animistično mišljenje prvega, recimo *prirodnega* človeka, ki je že dovolj pojasnjeno, me tukaj ne zanima; toliko bolj pa zbujajo našo radovednost pravljíčno iskanje krivca neteku v nraavstveni pokvarjenosti posameznika, ki zahteva za živčž od lačnega plačila. In še od tega gradiva si bom izbral samo Trdinov nepokvarjeni zapis, ker je nastala njegova bajka leta 1817 v najhuje prizadeti slovenski pokrajini. Odgovor pa bomo poskusili najti v družbenem okolju, v katerem je fabula nastala.

Dr. J. Mal pravi, da so ubožnejši sloji že leta 1815 stradali. Potem se je od leta do leta slabšalo. Povem naj le nekaj stvari, ki jih ne najdem zapisanih v zgodovini!

Že v decembru leta 1815 je izbruhnila med podložniki turnske gosposčine v Mirenski dolini epidemija, ki jo je treba v prvi vrsti pripisati lakoti (Laib.

Ztg., 24. maja leta 1816) in ki jo je baje zatrl lastnik gosposčine baron Karl Zois mlajši z brezplačno delitvijo vina, moke in soli. Spomladi leta 1817 je postajal položaj dramatičen. Razen odprave uvozne carine na žito ni hotela vlada ukreniti ničesar, priporočala je zemljiški gospodi le dobrodelnost v lastno korist, da ji tlačani pač ne izhirajo. Deželni guverner grof Julij Strassoldo je obesil ustanovitev Dobrodelnega društva škofu Avguštinu Gruberju. Ustanovili so ga 13. maja 1817 s svojimi posebnimi odseki plemstvo, duhovščina, uradništvo, društvo prijateljev prava, medicinci, magistratni uradniki, trgovci in meščani. Začeli so 26. maja s Kotzebujevjo igro »Die Korsen« v korist ubogih, »ki so se v zadnjih štirih slabih letih tako pomnožili, da nič več ne zadostujejo običajne podpore«, kakor pravi 23. junija Laibacher Zeitung. V treh najhujših mesecih so zbrali 8182 goldinarjev 19 krajcarjev, nadaljnjih mesečnih obvez za 1072 goldinarjev 36 krajcarjev, v naravi pa 58 in pol vagana ječmena, ovsu, koruze in bele zmesi, od mesarjev vsak teden 50 funtov pljuč, 10 funtov volovskih nog (pri parkljih) in 10 funtov kit in žil, od nekega dobrotnika pa še sol za rumfordsko juho, ki so jo delili pri frančiškanih in uršulinkah najprej po 200, pozneje po 250 porcij na dan.

Najhuje je trpela Dolenjska. Društvo je 2. junija poslalo za uboge novomeškega okrožja 275 goldinarjev 30 krajcarjev, s čimer se je dalo kupiti okoli 18 vaganov pšenice, štiri dni pozneje za nekatere huje prizadete dolenjske okraje 1000 goldinarjev in na ponovno poročilo o nezaslišani bedi še 14. junija 1500 goldinarjev.

Laibacher Zeitung poroča o Dolenjski 24. junija: »Pri popolnem obubožanju tega (novomeškega) okrožja zavoljo preteklih dogodkov in štirih zaporednih nerodovitnih let, se mora najboljša volja omejevati le na to, da pomaga v najhujši sili z navadno hrano, rumfordsko juho ali z drugimi v deželi običajnimi jedmi, z delitvijo obrokov soli, žita ali moke za 8 in 14 dni. Prehrano oskrbujejo navadno gospodje župniki, posestniki, uradniki gosposčin, višji sodniki in tudi drugi zasebniki, ki imajo velike prostore. Premožni posamezniki nudijo določenemu številu ljudi vsak dan hrano, oddaljenejše družinske očete oskrbujejo od tedna do tedna z najpotrebnejšim. V Sisku ali Karlovcu navadno nekoliko ceneje kupljeno žito vozijo imovitejši ljudje bodisi zastonj ali največ za povračilo stroškov in mitnin, mlinarji pa prav tako zastonj meljejo. Premožnejši, graščaki in zasebniki, razdeljujejo razen tega še darove v denarju in nudijo delo. Več sosesk je celo izjavilo, da bodo svoje uboge same preživljale.« Kdo je ubog, so izdajali potrdila duhovniki in okrajna oblastva.

Novomeško okrožje je imelo v juniju leta 1817 zares že v vseh svojih sedemnajstih okrajih dobrodelna društva, toda vse njihovo delo je bilo nezadostno, podobno nekdanjim tolažilnim božičnicam narodnih dam v brezupnem morju bede. Slavili so trebanjskega dekana Mihaela Mušiča, ki je, od vseh najpožrtvovalnejši, v maju skuhal vsak dan 20 do 30 obrokov ovsenega in koruznega močnika, v juniju do 50, in leskovskega župnika Ignaca pl. Hohenwarta, ki je dnevno nahranil 40 do 50 stradajočih faranov. Poleg njiju so postavljali za zgled še ducat plemenitih graščakov, ki so darovali po nekaj vaganov žita ali kakšen goldinar za rumfordsko juho.

Vsa ta dobrodelnost je bila, seveda, dokaj nebolgljena. Štiri leta pozneje je zares »neki ud c. k. Poljedelske družbe na Kranjskem« brezobzirno namignil na majhen uspeh dobrodelnosti in rumfordskih kotlov ter menil, da bi bile

edina rešitev skupne žitnice, »ki bi podložnika obvarovale smrti od gladu in oderuhov, njegove njive pa pred sicer prisilno celino (zaradi použitega semena, I. P.); take žitnice stanejo malo, so pa v letih lakote mnogo smotrnejše od vseh drugih nadomestkov trenutne, *večinoma prekasne* pomoči, rumfordskih juh itd. itd.«²⁴

Ni dvoma, da so ljudomili javni kotli rešili marsikatero bedno življenje, toda na Dolenjskem ni hiralo in umiralo od gladu samo 50 trebanjskih in 50 leskovških faranov, ampak 30 tisoč ljudi. Stara mati mi je pravila: Na Golobinju pri našem vinogradu so našli starši pod češnjo izhiranega človeka, ki je od gladu umiral in si še nezavesten tlačil v usta travo. Onemogli so umirali po jarkih ob cestah. In to v eni najplodnejših in najbogatejših dolenjskih fara. Niso mogli posnemati stradajočih v severnih škotskih grofijah, kjer so puščali živini kri in jo kuhali. Redka krava je bila na Dolenjskem tako brez krvi kot njeni gospodarji.

Sedaj že jasneje zremo nazaj v hudo leto. Zakaj so ljudje tedaj umirali od gladu? Zaradi pomanjkanja hrane? Če si imel 14 goldinarjev, si si lahko kupil vagan pšenice, v Sisku ali Karlovcu tudi ceneje; saj smo slišali, da letina v Vojvodini ni bila slaba in prav gotovo tudi netečna ni bila. Že v jeseni je prišlo v tržaška skladišča 320.000 mernikov ruskega in egiptovskega žita, še pred zimo pa so pričakovali iz Odese novih 300 do 360.000 mernikov. Graščinške, farovške in preкупčevalske žitnice niso bile prazne. Časniki poročajo, da se je prav to leto pokvarilo v najbolj prizadetih deželah in tudi v tržaških skladiščih mnogo žita, ker so ga verižniki skrivali, da bi mu navijali cene. Celo cesar je izročil žitne zaloge čeških dobrodelnih društev veletrgovcu Strahlu iz Velikega Gloguna. Najbrž je bilo več takih oderuhov, kot tisti francoski, o katerem so pisali, da se je ob polni žitnici obesil, ko so po novi obilni žetvi cene žitu nenadoma padle.

V najhujši stiski je naša zemljiška gospoda, poleg neznatnih darov za rumfordske juhe, podložnikom žito posojala na zeleno setev (zelenaštvo) in ga prodajala po »zmernih cenah«, tistih namreč iz novembra 1816, ki po uradnih poročilih pozneje itak niso skoro več naraščale. Toda proletarske množice niso imele niti zelenega posevka niti denarja za gosposčinino žito. Nemaniči so zato od gladu bogu vdano umirali in s steklenimi očmi predli tiste bridke misli, ki jim jih je farovski gospod na leci utajil: da v skrajni stiski tudi po katoliškem katekizmu ni več zasebne lastnine; misli, ki so se pozneje v bajki izoblikovale v obtožbo: Neteku je kriv tisti, ki je za gostoljubje, namreč za žito, terjal plačilo in ljudi brez denarja pustil trdosrčno umirati. En sam »negostoljuben« zemljiški gospod, en sam oderuh s polno žitnico je bil kriv neteku vseh podložnikov, vsega kraja. Etika »talstva«, ki je Grafenauer niti z današnjo niti s staroveško krščansko vero ne more razložiti, se nam v luči zgodovinskih družbenih razmer tako sama od sebe povsem prirodno pojasni. Celo krčmar, ki ima v vseh normalnih časih in pri vseh ljudstvih neoporečno pravico, terjati za svoje gostoljubje plačilo v denarju, je v izrednih razmerah hudega leta, ko umirajo ljudje od lakote, grešen hudodelec. O »njihovih gnadah« in župnikih s cerkvenimi kaščami si tlačan, kajpada, ni upal govoriti niti v bajki.

²⁴ Ein Mitglied der k. k. Ackerbau-Gesellschaft in Krain, Aufmunterung zur Errichtung der Gemeinspeicher auf dem Lande, Illyr. Blatt, 29. februarja leta 1821. Podčrtal I. P.

Ljudstvo si zares ni nikoli izmišljalo bajk samo za šalo ali samo zato, da bi koga učilo moralnosti, kakor bi hotel Grafenauer. Ljudstvo ni v svojem anonimnem literarnem ustvarjanju šolmašter, kar je Trdini tako bridko zameril Cankar. Očitek, ki je ob pogledu na hirajoče in umirajoče povsod visel v zraku hudega leta, je moral biti silen in pretresljiv, kot je bil strah naših davnih dedov ob srečanju s pohotnimi pasjeglavci in krutimi Turki ali spomin na dobre čase kralja Matjaža v poznejših družbenih stiskah, da se je po zakonih družbenega duhovnega snovanja preobrazil v bajko. Pravljice o Neteku so družbene obtožnice iz hudega leta, ki jih je spomin pozneje simbolično tako prekrojil, da je njihov smisel brez podobe časa in razmer, ki so jih rodile, postal nerazumljiv.

Lahko bi človek podvomil: pa saj je Trdinova bajka o Neteku vendar mnogo starejša od hudega leta; saj je vendar za čudo podobna bajki o »kužnih človeških« iz švicarskega Graubündena. Tudi ti demonski bitji nagradita krčmarico, ki jima ni računala požeruških obedov, s tem, da ji prizaneseta s kugo. — Mislim, da ne! Tam gre za kugo, tu za netek: tam za individualno nagrado, tu za kolektivno. Etika je čisto druga, zato tudi smisel simbolike. Gotovo je med obema bajkama zunanja podobnost, toda to ne dokazuje prav nič drugega, kakor da je brezimni ustvarjalec bajke iz hudega leta nalil novega vina v stare mehove, toda čisto po svoji posebni trenutni miselni in moralni potrebi.

Z vsjo kulturno gmoto prevzema človeštvo tudi nenapisano anonimno literarno dediščino iz roda v rod. Saj pravijo, da si celo šal že tisoč let in več ne znamo izmišljati bistveno novih, toda nihče ne more zanikati, da jim vsaka doba daje samo svojo lastno novo vsebino, svoje lastne ose, brenclje in puščice. Okostenele reke, prispodobe in tudi forme bajk ima človek tako rekoč vedno pri rokah, da jih ob vsaki primerni priliki porabi za svoj poseben namen. Toda ta formalna tradicija je nekaj drugega od idejno vsebinske. Spomnimo se samo, kako bohotno so se v »hudih letih« zadnje vojne prebijali iz globin pozabe starodavni spomini in prerokovanja, ki jim je človek iskal novega pomena; kako so »čudeži« in razna prikazovanja dajala domišljiji praznovernega človeka obilne hrane za fabuliranje.

V splošni živčni napetosti hudih stisk se novice in ideje nenavadno hitro širijo in postajajo obča last; tudi to poznamo iz zadnje vojne. To bi lahko pojasnilo vprašanje, kako je mogel švicarski Graubünden nekaj dati Dolenjskim Toplicam; če niso zanesli Trdinove bajke tja morda tujci, ki že kdo ve koliko časa z vseh strani sveta obiskujejo znane zdravilne vrelece. Najbrž ni samo Rus Fortunatov vneto razlagal Topličankam svojih učenosti.

Na Dolenjskem sem se sam nemalo čudil, koliko je ohranjenega med ljudmi spomina na antične čase, dokler se nisem prepričal, da so mnogo tega zanesli tja prof. Rutar, Jernej Pečnik, Ignac Kušljan in morda še drugi.

Bajka o Neteku je samo neka posebna oblika družbenega protesta v stiskah hudega leta. Ta oblika se je rodila iz posebne miselnosti našega nepismenega, nerazgledanega in družbeno zaostalega podeželskega proletarca, ki se je s svojim prirodnim razumom dokopal zgolj do plahe misli, da se v skrajni sili spremene pravice do zasebne lastnine in da zato premožni v takih izrednih razmerah nima pravice terjati plačilo za svoje gostoljubje. Toda nikjer se ni v naši deželi opogumil, da bi zares šel z orožjem starih puntarjev v grad po žito, ki ga je sam pridelal; duhovnik mu je namreč utajil stari nauk o lastnini

v stiski in ga držal v krščanski ponižnosti tako na kratko, kakor pozneje škof Šlomšek tlačana, ko se je začel le-ta nestrpno otesati svojega neznosnega socialnega tovara, ali v nemirnih časih porajajoče se »pomladi narodov« škocjanski župnik Zalokar svoje farane.

V naprednejših deželah je prihajalo v hudem letu tudi do naprednejših oblik družbenega protesta, do odkritih bojov zoper oderuštvo, do nemirov, vstaj in napadov na žitna skladišča. V tistih deželah nimajo »literarnih« protestov od gladu umirajočih. V Italiji plenijo skrite zaloge žita in jemljejo špekulantom tržna dovoljenja. V Turinu obsojajo navijalce cen in jih postavljajo na sramotni oder s tablico: »Žitni oderuh«. — Švica se trdo bori proti prekupčevalcem, ki dvigajo cene. Zürich prepoveduje gostije in razkošnejša svatovanja. — Bavarska, kjer so prekupčevalci nagnali ceno šeflu²⁵ pšenice na 90 gl 43 kr, je preganjala zelenaštvo, ki so ga pri nas hvalili kot čednost in gospodi uradno priporočali. — Na Francoskem so množice proti ognjenemu orožju napadale žitna skladišča in se v pristaniščih poskušale polastiti ladij, naloženih z žitom. — V Würzburgu bi se slabo godilo peku, ki bi se drznil utajiti kruh in ga ne oddati do zadnjega hlečka v javne tržnice, kjer so ga delili po znižanih cenah. — O velikih nemirih stradajočih poročajo z žitnih tržišč v Antverpnu in drugih nizozemskih, pa tudi danskih mestih, medtem ko si je naš podeželski tlačan in dninar mašil v usta travo in bogu-vdano tiho umiral.

Seveda, po politično zrelejši Evropi so kljub Waterlooju povsod bohotno klile zoper stari fevdalni svet telesnega in duhovnega tlačanstva revolucionarne demokratične ideje bratstva in enakosti vseh stanov brez družbenih privilegijev. Po drugih deželah so žandarji še vedno vsak čas prijeli človeka, ki je na cesti kar na lepem vzkliknil: »Živel Napoleon!«

Pri nas niso imeli orožniki takega dela, zakaj Valentin Vodnik je po odhodu Francozov naglo pokopal »oživiljeno Ilirijo«, trmoglavu svobodnjaškega Martina Kuralta pa je cesar velel zapreti v samotno celico pri frančiškanih v Novem mestu, medtem ko je dolenskem kmetu, osobenjku in dni-narju ostal le slab okus po »fronkih« in krvi puntarjev, pobitih na semanji dan v Novem mestu. V dolenskem človeku se še ni utegnilo nabrati vnetljivih idej meščanske revolucije.

Ko so bili ljudje v stradajočih deželah na koncu telesnih moči, se je začela bogata žetev dobre letine. Že konec junija je prvo žito iz Severne Italije zbrilo ceno pšenici v Trientu na 7 goldinarjev za vagan. Tri dni pred kresom hite prvi kurirji proti Parizu z novicami, da v Južni Franciji že jedo kruh iz novega pridelka in da se polegajo nemiri gladnih množic. Brzjavijo potrjujejo te glasove. V Frankfurtu je nekdo umrl, ko se je preveč najedel novega kruha (Laib. Ztg. 15. julija leta 1817). — Tri dni pozneje pravi Laibacher Zeitung v novicah iz Speierja, da je ob novi žetvi »vse zopet zaživelo«. V vseh nemških zveznih državah je žitna trgovina zopet čisto sproščena. — V Frankfurtu so prvi okrašen voz novega žita sprejeli pri bockenheimskih mestnih vratih svečano vsi stanovi s petjem, godbo in govori in ga v sprevodu spremili v skladišče (Laib. Ztg., 25. julija leta 1817). — V Celovcu je bila

²⁵ Bavarski Scheffel je meril 222 litrov. Preračunano na naš vagan (= 2 mernika) je bila cena 25 gl., torej več kot dvakrat več kot na Kranjskem.

okoli 20. junija srednja cena pšenici še 40 gl. 7 kr. za vagan, konec julija še vedno 21 gl. 15 kr. V tem času je padla rž od 31 gl. 30 kr. na 15 gl. 34 kr. Celovških žitnih cen ni doseglo v hudem letu menda nobeno evropsko žitno tržišče.

Na Kranjskem je bila leta 1817 vsa rast v hudem zaostanku, saj se je prvo zelenje pokazalo komaj okoli 5. maja. Konec maja je veljal vagan pšenice še 14 goldinarjev in so ljudje brez denarja jedli koprive, otrobe, travo, zmlete koruzne storže in drevesno skorjo. Konec junija pa se je že zgodilo, da je zimski ječmen zjutraj še stal na njivi, da so ga čez dan poželi, omlatili, v peči posušili, sestopali, zvečer pa ga že kuhali.²⁶ Stiska je bila pregnana iz dežele, ne pa tudi spomin na glad in netek, ki je desetletje ali dve nato preživeljal čas svoje »inkubacije«, preden se je pravljično preobražen pokazal očem sveta.

Ne bom si domišljal, da sem pogodil vso resnico bajke o Neteku. Hotel sem le pokazati, kako jo je mogoče verjetno in znanstveno zadovoljivo razlagati iz prirodnega in družbenega okolja, v katerem je nastala; kako se zdi v tej luči preprosto in razumljivo, kar ostaja Grafenauerju, ki bajko iz tega njenega okvira iztrga, temno in nerazumljivo.

Grafenauerjeva teorija spominja še na stoletja predrenesančnih peripatetikov, ki so tudi vse razlagali samo z Aristotelom in svetim pismom v rokah in se branili pogledati, kaj kažeta opazovanje in poizkus, kaj pravi priroda sama. Zato bo treba tudi z Netekom napraviti to, kar so Kopernik, Giordano Bruno, Kepler in Newton nekoč s Ptolemejevimi zvezdnimi sferami, ko so jih iztrgali nadzemeljskim silam in jih zaupali istim vseobčim prirodnim zakonom splošne težnosti in vztrajnosti, ki oživljajo tudi svet okoli nas na zemlji.

Ivo Pirkovič

RAZGLEDI

BORIS PASTERNAK, DOKTOR ŽIVAGO

Doktor Živago je zadnje delo in prvi roman skoraj sedemdesetletnega ruskega pesnika in pisatelja Borisa Pasternaka. Zdi se, da si je veliki ruski lirik izbral to nelirsko obliko z namenom, da bi bralcu čim bolj jasno posredoval svoja spoznanja, ki so plod dolgoletnih izkušenj, in da bi čim bolj nedvoumno in prepričljivo izpovedal svoj odnos do življenja. V skladu s tem namenom je tudi pisateljev stil, ki je v primerjavi z nekaterimi prejšnjimi proznimi deli, posebno s »Pismi iz Tule«, veliko lažje dostopen. V prvem delu *Doktorja Živaga* najdemo nekaj reminiscenc iz Pasternakove avtobiografske pesnitve v prozi *Ohrannaja gramota* (Spremnno pismo), ki je zanimiv primer moderne lirične proze in hkrati dragocen dokument avtorjeve duhovne rasti; težko pa bi v tem delu našli zarodke nekaterih idej, ki jih pesnik vztrajno in potrpežljivo, v različnih variantah in skozi usta različnih oseb razlaga v roma-

²⁶ Historisches Tagebuch, Carniolia, 3. maja 1841.